

Sobre manuscrits i incunables, dels trobadors al món wiki: homenatge a Gemma Avenoza

Vicenç Beltran Pepió

Institut d'Estudis Catalans - Accademia Nazionale dei Lincei

vicent.beltran@ub.edu
<https://orcid.org/0000-0002-6598-7972>

Received: 01/06/2022; accepted 28/06/2022
DOI: <https://doi.org/10.7203/MCLM.9.25402>

On manuscripts and incunabula, from troubadours to the wiki world: Homage to Gemma Avenoza

ABSTRACT

This article introduces the monograph “On manuscripts and incunabula, from troubadours to the wiki world: Homage to Gemma Avenoza”, which includes eight studies from various authors dealing with these subjects, as a festschrift for the late Prof. Gemma Avenoza (Universitat de Barcelona).

KEYWORDS

John of Luxembourg king of Bohemia; *El Victorial*; databases; digital humanities; Old Spanish Bibles; Jewish exegesis; written culture; *Corpus Biblicum Catalanicum*; incunabula; *cancionero* poetry; material bibliography; *trobairitz*; intertextuality; *trouvères*; metrics; critical editions; bibliophilia; booksellers

RESUM

Aquest article presenta la monografia “Sobre manuscrits i incunables, dels Trobadors al món wiki: homenatge a Gemma Avenoza”, que inclou vuit estudis de diferents autors sobre aquests temes. La monografia està constituïda com a homenatge a la malaguanyada professora Gemma Avenoza (catedràtica de la Universitat de Barcelona).

PARAULES CLAU

Joan de Luxemburg rei de Bohemia; *El Victorial*; bases de dades; humanitats digitals; bíblies hispàniques antigues; exègesi jueva; cultura escrita; *Corpus Biblicum Catalanicum*; incunables; poesia de *cancionero*; bibliografia material; *trobairitz*; intertextualitat; *trouvères*; mètrica; edicions crítiques; bibliofília; llibreters

Magnificat Cultura i Literatura Medievals 9, 2022, 165-172.

<http://ojs.uv.es/index.php/MCLM>

ISSN 2386-8295

Vicenç Beltran Pepió. 2022. 'Sobre manuscrits i incunables, dels trobadors al món wiki: homenatge a Gemma Avenoza', *Magnificat Cultura i Literatura Medievals*, 9: 165-172, DOI: <https://doi.org/10.7203/MCLM.9.25402>

TAULA DE CONTINGUTS

1 Gemma Avenoza: memòria d'una amistat – 167

2 Obres citades – 171

1 Gemma Avenoza: memòria d'una amistat

Tots recordem i recordarem molt de temps que el 22 de gener de l'any 2021 ens va deixar Gemma Avenoza. Una malaltia greu va acabar finalment amb les seves forces i amb la seva resistència, que havien suportat durant dècades, malgrat els seus problemes de salut, un ritme de treball sense parió, una curiositat intel·lectual molt àmplia, una capacitat de relació humana profunda i una personalitat ferma i enèrgica. Les seves iniciatives i les seves publicacions deixaran una empremta duradora en els nostres estudis i la seva amistat romandrà en el nostre record.

Inicialment s'havia format a la Universitat de Barcelona, primer amb Carlos Alvar i després amb mi, en l'estudi dels manuscrits medievals i de la transmissió textual; el seu pas per la Universidade de Santiago de Compostela la va posar en contacte amb el prof. Dr. Manuel Díaz y Díaz, que la va introduir en les tècniques de la codicologia, i una estada de recerca a Lisboa, amb el col·lega i amic Augusto Aires Nascimento, li permeteren d'aprofundir aquests coneixements i la iniciaren en l'estudi de les bíblies medievals, que arribaria a ser una de les especialitats on més va destacar. Per aquell temps, Charles B. Faulhaber (ell mateix ho explica en la seva aportació) buscava algú que pogués dur endavant la catalogació de manuscrits medievals catalans per al projecte Philobiblon; l'experiència de Gemma en l'estudi dels manuscrits i del fons català em va animar a incorporar-la com a membre fonamental del nostre equip, i he de remarcar que el seu entusiasme, la seva competència codicològica i la capacitat de treball han estat decisius. Aquestes recerques inicials foren l'eina de la seva formació i de la gènesi dels seus interessos. I aquests s'haurien d'ampliar progressivament amb les noves experiències: l'edició de textos marginals en els manuscrits (poemes, receptes mèdiques), la publicació de filigranes, l'anàlisi de fragments (amb resultats i troballes de vegades espectaculars), etc. La seva atenció se centrà particularment en un grup de pols fonamentals per a la cultura medieval: la transmissió de la Bíblia i de les seves traduccions a les llengües ibèriques, i la transmissió de les versions del *Valeri Màxim*; però he de remarcar, per força, la seva aportació a la *Bibliografia de Textos Antics Catalans, Valencians i Balears*, empresa col·lectiva que no hauria arribat a la maduresa actual sense la seva dedicació.

Hi hagué una època (la dels nostres mestres) de recerca solitària, a recer del propi despatx i sobre temes que es creien personals i exclusius d'alguns estudiosos que els col·legues en general s'abstenien de tocar; no poques biblioteques retiraven de la consulta els manuscrits quan hi havia estudis en curs, si més no, fins la publicació d'uns resultats que, de vegades, no arribaven mai a veure la llum. Aquest tipus de savi avui resulta impensable: cada vegada més, les universitats i les institucions exigeixen la formació de grans grups, l'existència de deixebles i la formació de xarxes. Gemma era molt exigent (de vegades, massa exigent) i no tots els joves en formació s'adaptaven a la seva supervisió, però a la fi arribà a formar un grup compacte de deixebles i de col·laboradors que l'acompanyaren durant tota la seva carrera. D'altra banda fou capaç de connectar amb un grup multidisciplinari d'investigadors en camps connexos als seus amb els quals integrà una xarxa d'excel·lència integrada per un equip potent: Lourdes Soriano, Laura Fernández, J. Antoni-Iglesias Fonseca, F.M. Gimeno Blay, José Luis Sánchez-Molero, Antonio Carpallo Bautista, Andrés Enrique-Arias, María Morrás, José Manuel Fradejas Rueda, Javier del Barco, Cristina Jular, María Jesús Lacarra, Josefina Planas i Xavier Espluga, que podien cobrir des de disciplines veïnes i força especialitzades la problemàtica complexa del llibre medieval.

Ens hauria agradat convidar a tots els seus amics i col·laboradors a l'homenatge que avui presentem, però ni és l'únic que s'ha fet (vegeu el volum 12 de la revista *Ítaca*, 2021 i el que sortirà properament sota la coordinació de F.M. Gimeno Blay i J.A. Iglesias-Fonseca), ni l'espai disponible permetia incrementar el nombre dels participants. Per això hem fet una selecció de col·laboradors entre els amics i companys que es van formar amb ella, van ser amics íntims o van tenir un paper rellevant en la seva formació; a la fi només hem pogut publicar una petita mostra de tots els que ens van oferir i algunes propostes han estat acollides en altres llocs. Agraïm la comprensió de tots els que van accedir a quedar fora d'aquest número i demanem disculpes a tants amics que ens hauria agradat invitar, però que malgrat el nostre interès i el seu mèrit van haver de deixar de banda.

Entre els seus mestres hem pogut disposar de la col·laboració de Charles Faulhaber, el creador de *Philobiblon*. Quan decidírem formar un grup de recerca per a desenvolupar la secció catalana del seu repertori de fonts per a les literatures ibèriques medievals (el que avui és *BITECA*), Gemma tenia experiència en recursos informàtics; fou per tant la persona elegida per a aprendre l'ús de la base de dades i l'any 1989 va fer una estada a Berkeley. A més de crear el projecte, concebut en un principi com a una bibliografia auxiliar per als estudis del Madison Seminary of Medieval Studies, Charles ha estat la seva ànima. És ell qui ha estimulat la formació dels equips que s'ocupen de cada àrea lingüística (*BETA*, *BITECA*, *BITAGAP*, *BIPA*), ha protagonitzat el desenvolupament de les versions successives de la base de dades, cada vegada més sofisticada i flexible, i s'ha ocupat incansablement d'adaptar-la al canvis radicals que la informàtica ha sofert durant els darrers cinquanta anys. L'aventura que ara ens proposa ("Philobiblon y el mundo wiki") es realment fascinant: integrar *Philobiblon* en el món de Wikidata. La seva exposició dóna fe de la complexitat del desenvolupament tecnològic que ell ha pilotat, però també de l'eterna joventut del seu creador; sense ell, *Philobiblon*, com tants altres projectes de les humanitats digitals, hauria perit amb qualsevol de les revolucions tècniques d'aquestes dècades.

Quan vaig incorporar-me a la Universitat de Barcelona l'estiu del 1986 vaig trobar-me amb un petit grup de llicenciades que havien seguit les lliçons de Carlos Alvar, aleshores ja a Alcalà, i havien projectat fer la tesi amb ell; després d'algunes consultes van decidir continuar els seus estudis amb mi. Si no recordo malament, Gemma era la única que havia començat ja la tesi, la descripció dels manuscrits en llengües romàniques a les biblioteques barcelonines. Mercè López Casas pertanyia a aquell grupet però em sembla que el tema de tesi el vaig proposar jo; amb totes elles, entre altres iniciatives d'equip, vam engegar una de les tasques més feixugues i prolífiques d'aquells anys, el *Boletín Bibliográfico* de l'AHLM que, malgrat l'esforç i la inversió de temps i energies, és també la que a la fi ens va donar més satisfaccions. Mercè va fer la tesi sobre la transmissió textual d'una de les obres més emblemàtiques de Fernán Pérez de Guzmán, els *Loores de los claros varones de Castilla*; el nostre grup de recerca tenia molt clares les seves propostes metodològiques i l'elecció d'una llengua de treball es feia en funció del material més adient a l'objectiu concret que ens proposàvem. Després de tants anys dedicats a la transmissió impresa d'Ausiàs March i a d'altres projectes, torna ara amb el retrobament d'una impressió perduda d'aquest poeta ("El incunable sevillano de las Coplas de Fernán Pérez de Guzmán (92PG)") i la seva anàlisi descriptiva; una gran aportació a *BETA* que els seus responsables acolliran sens dubte amb satisfacció.

Entre els primers assistents a les meves lliçons de llicenciatura que s'incorporaren a l'equip de recerca estava ja Gema Vallín, que es va especialitzar en l'estudi dels trobadors gallecs i occitans i derivà després cap a l'estudi dels *trouvères* (que, per fi, estan retrobant l'atenció de la romanística). Les seves recerques sobre la transmissió textual de Thibaut de Champagne li han inspirat sens dubte aquesta reflexió metodològica sobre l'influx (excessiu) de les teories mètriques en la *constitutio textus* de nombroses edicions, normalment antigues i anteriors a les crítiques de Joseph Bédier; en la fase de confecció crítica de les seves versions, tant en occità com en francès d'oïl, els editors

han tendit a normalitzar el text adaptant-lo a les teories mètriques vigents sobre el decasíl·lab líric però han forçat les esmenes més enllà del que és admissible i han creat una imatge falsa de la poètica trobadoresca. Les teories mètriques (ho va advertir explícitament, i amb bons arguments Franca Brambilla Ageno) s'han de construir sobre els textos, per això no resulta admissible que la confecció del text crític vingui condicionada per teories mètriques que poden ser inexactes i fins i tot errònies.

Meritxell Simó, coetània de Gemma, fou una de les col·legues que aquesta trobà després de la seva arribada al Departament de Filologia Romànica de la Universitat de Barcelona. Formada en l'estudi del *roman courtois*, els *trouvères* i els trobadors (tema que Gemma va tocar alguna vegada), en la tradició més arrelada a la casa, ens ofereix una visió força innovadora d'una de les *trobairitz* avui més estudiades ("Debat i paròdia als versos de les trobairitz: Castelloza (BEdT 109,2) vs Bernart de Ventadorn (BEdT 70, 19)"). Aplicant a aquesta poeta els mateixos mètodes que s'han fet servir en l'anàlisi de les connexions poètiques entre trobadors, els connectors intertextuals, ha reeixit a inserir-la en el cercle avui ben conegut del deutes entre els mestres i els seu seguidors, que no sempre són epígons, (de vegades els arriben a superar), una cadena de dependències i de diàlegs creatius que ha permès durant les darreres dècades la reconstrucció de la història poètica de l'escola.

La primera alumna que Gemma i jo vam compartir, si no m'enganyo, va ser l'ara amiga Lourdes Soriano. Jo li vaig dirigir la tesi sobre els Tristany ibèrics, Gemma la va introduir en la codicologia i l'ús de *BITECA* i aviat fou la seva mà dreta en la confecció del *Boletín* de l'AHLM, que després passà a dirigir. La catalogació dels testimonis catalans i la descripció i estudi del manuscrits es convertí en el projecte de la seva vida i col·laboraren íntimament durant molts anys. L'article que ens ha regalat regalima amor als llibres, a la seva història i als homes que la van fer, i respon meravellosament a una de les línies de recerca que ha seguit des de fa uns anys, la història de la bibliografia a través dels llibreters i bibliòfils que ens els van salvar i transmetre, una passió per la cultura i la història més que per la bibliofília tradicional.

En el cercle de les amistats properes de Gemma figura també Rafael Beltrán. Com Lourdes Soriano, Mercè López Casas, Gemma Vallín i tants altres que no cal mencionar, es reuniren entre els joves entusiastes per les lletres medievals crescuts al caliu dels primers anys de l'AHLM, que ara mateix formen la generació daurada del medievalisme espanyol. Rafael ha dedicat la seva vida a la reconstrucció del món cavalleresc, especialment en torn del *Tirant* i del *Victorial* (a més dels estudis sobre la poesia dels ss. XV-XVI, el romancer i tants altres temes), i ens ofereix ara un panell interesantíssim de versos i de proses creatives o històriques, particularment en francès, al voltant de la figura enigmàtica d'un cavaller cec, però mort en batalla, que se'ns presenta amagada sota el pseudònim "Amor deseado"; des d'ara mateix el podem identificar ja amb Joan de Luxemburg, realment cec i mort en combat a la batalla de Crécy.

Els treballs sobre manuscrits no es poden dur endavant sense la presència de paleògrafs molt competents. En un primer moment vam gaudir (i la paraula no és encomiàstica) de la competència i disponibilitat de la Dra. Josefina Mateu que, entre altres aportacions valuoses, ens va fer un magnífic peritatge del *Cançoner de Joan Berenguer de Masdovelles*. Quan ella, malauradament, no va poder seguir treballant, després d'altres temptatives, Gemma va establir una relació magnífica amb Josep Antoni Iglesias-Fonseca, que ens ha assessorat tants anys, tant en els treballs de *BITECA* com en altres recerques personals; ell mateix ens explica com els interessos comuns els van dur a una col·laboració cada vegada més propera. La seva aportació ("Un comentario en catalán a Hch, 13-15 (s. XIV) del Archivo Parroquial de Caldes de Montbui") pertany a un dels camps que Gemma havia treballat els darrers anys, l'estudi dels fragments; ens aporta un foli força malmès d'un comentari bíblic emprat per a la relligadura d'un volum notarial d'èpoques de començaments del segle XVIII. La presentació del facsímil, juntament a l'anàlisi codicològica, la transcripció (les dificultats són

paleses) i la identificació amb un comentari dels *Fets dels Apòstols* resulten un exemple de rigor i eficàcia.

En el desenvolupament dels estudis sobre la Bíblia medieval, Gemma va establir contactes estrets amb la comunitat dels actuals estudiosos del text sagrat de cristians i jueus; un d'ells fou Luis Girón Negrón, de la Universitat de Harvard, on va fer estades de treball. Luis ha col·laborat en aquest homenatge amb un assaig sucós ("*Allí se puso este libro de la ley: breve reflexión sobre una glosa exegética al Deuteronomio 31 en la Biblia romanceada de Moshe Arragel*"), on aquest savi hebreu, que inclogué en la seva versió castellana la tradició glosadora rabínica, planteja al seu protector, el Mestre de Calatrava, la diversitat dels punts de vista de cristians i hebreus respecte al valor de l'Antic Testament. El savi americà desenvolupa ací una de les seves línies de recerca més profitoses i innovadores.

Ens hauria agradat que aquest fos un homenatge obert, on tinguessin cabuda tots els nombrosos amics i seguidors que Gemma va reunir al llarg de la seva intensa carrera; el desig és lliure, l'homenatge no tant, i tot contenidor (digital o material) té les seves limitacions. Foren moltes les propostes que vam haver de rebutjar (dolorosament) per manca d'espai i de tot cor els demanem disculpes i els agraïm la seva amicitat, disponibilitat i generosa acceptació. Això és el que hem pogut encabir en un número de *Magnificat CLM* i és el que publiquem, adolorits per la distància immensa entre les nostres limitacions i els mèrits de l'homenatjada. I, sobretot, agraïm també de tot cor l'hospitalitat que ens ha atorgat la revista i l'interès de la directora, Rosanna Cantavella, per donar cabuda a aquest petit manat d'articles reunits amb passió i afecte.

2 Obres citades

- Avenzoa y Vera, Gemma. 1991. *Repertori dels manuscrits en llengües romàniques conservats a biblioteques barcelonines*, unpublished doctoral thesis, Universitat de Barcelona <<http://hdl.handle.net/2445/41669>>
- Avenzoa y Vera, Gemma. 2011. *Biblias medievales castellanas* (San Millán de la Cogolla: CiLengua)
- Beltrán, Rafael. 2022. 'Amor Deseado, apodo y canción: una escondida alusión a Juan de Luxemburgo, el rey ciego de Bohemia, en *El Victorial*', *Magnificat Cultura i Literatura Medievales*, 9: 173-202 <<https://doi.org/10.7203/MCLM.9.23827>>
- BETA. 1997-. *Bibliografía Española de Textos Antiguos*, ed. by Charles B. Faulhaber (Berkeley: University of California, Berkeley) <https://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/beta_es.html> [accessed 13-10-2022]
- BITECA. 1997-. *Bibliografía de Textos Antics Catalans, Valencians i Balears*, ed by Gemma Avenzoa, Lourdes Soriano and Vicenç Beltran (Berkeley: University of California, Berkeley) <https://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/biteca_es.html> [accessed 13-10-2022]
- PhiloBiblon. 1997-. <<https://bancroft.berkeley.edu/philobiblon>> (University of California, Berkeley) and <<http://philobiblon.upf.edu/philobiblon>> (Universitat Pompeu Fabra) [checked 13-10-2022]
- Faulhaber, Charles B. 2022. 'PhiloBiblon y el mundo wiki', *Magnificat Cultura i Literatura Medievales*, 9: 203-212 <<https://doi.org/10.7203/MCLM.9.22985>>
- Girón Negrón, Luis. 2022. 'Allí se puso este Libro de la Ley: breve reflexión sobre una glosa exegética al Deuteronomio 31 en la Biblia romanceada de Moshe Arragel', *Magnificat Cultura i Literatura Medievales*, 9: 213-229 <<https://doi.org/10.7203/MCLM.9.23697>>
- Iglesias-Fonseca, J. Antoni 2022. 'Un comentario en catalán a Hechos de los Apóstoles, 13-15 (s. XIV) del Archivo Parroquial de Caldes de Montbui (Vallès Oriental, Barcelona)', *Magnificat Cultura i Literatura Medievales*, 9: 231-245 <<https://doi.org/10.7203/MCLM.9.24196>>
- López Casas, Maria Mercè. 1996. *Loores de los claros varones de España' de Fernán Pérez de Guzmán: estudio de la transmisión textual*, Tesis Doctorals Microfitxades, 2838 (Barcelona: Servei de Publicacions de la Universitat de Barcelona)
- López Casas, Maria Mercè. 2022. 'El incunable sevillano de las *Coplas* de Fernán Pérez de Guzmán (92PG): análisis material y estructura de contenidos', *Magnificat Cultura i Literatura Medievales*, 9: 247-261 <<https://doi.org/10.7203/MCLM.9.24066>>
- Simó, Meritxell. 2022. 'Debat i paròdia en la poesia de les trobairitz: Castelloza (BEdT 109, 2) vs Bernart de Ventadorn (BEdT 70, 19)', *Magnificat Cultura i Literatura Medievales*, 9: 263-279 <<https://doi.org/10.7203/MCLM.9.24044>>
- Soriano Robles, Lourdes. 2000. *Traducciones medievales en la Península Ibérica: el caso del 'Tristan en prose', una aproximación a su transmisión textual*, unpublished doctoral thesis, Universitat de Barcelona
- Soriano Robles, Lourdes. 2022. 'Els viatges dels incunables del Tirant (1490 i 1497) fins a la Hispanic Society of America', *Magnificat Cultura i Literatura Medievales*, 9: 281-301 <<https://doi.org/10.7203/MCLM.9.23758>>

Vallín, Gema. 2022. 'La cesura épica en los trouvères: intervención de copistas y editores', *Magnificat Cultura i Literatura Medievals*, 9: 303-315 <<https://doi.org/10.7203/MCLM.9.23664>>